

АТАНАС АТАНАСОВ

ЗАЛОГОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЕЗЛИЧНИТЕ ГЛАГОЛНИ СКАЗУЕМИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ATANAS ATANASOV

THE VOICE CHARACTERISTICS OF THE IMPERSONAL PREDICATES IN BULGARIAN

(Summary)

This article is an attempt to examine the impersonal constructions in Bulgarian in terms of the choice and use of active and passive voice. The investigation is based on the theories of Bondarko, Hrakovski and Melchuk about the voice and the Dowty's theory about the protoroles (Protoagens and Protopatients). We tried to combine their conceptions together and, according to the specifics of the impersonal sentences in Bulgarian, to create a model for description and to find out where is the place of each type of impersonal predicates in this model.

Залогът е една от най-неизяснените и спорни категории в граматиката. Мненията и на българските езиковеди по този въпрос са изключително разнообразни и противоречиви. В лингвистичните описания не е установено съгласие по голяма част от най-основните проблеми: дефиницията на залога; кои граматически значения на глагола спадат към тази категория; присъща ли е тя на всички глаголи (т.е. дали непреходните и безличните глаголи имат отношение към залога); дали трябва да бъде отнесена към морфологията или към синтаксиса; колко и какви са залозите в българския език.

Това, според повечето изследователи, се дължи на факта, че в славянските езици залогът няма ясно изразена парадигма, както в старогръцки и латински, където глаголите имат отделни, специални форми за три (в старогръцки – *activum*, *passivum* и *medium*) или за два (в латински – *activum* и *passivum*) залога (вж. напр. Стоянов 1962).

Тук не си поставяме за цел да правим пълен и изчерпателен преглед на становищата по този проблем, а да направим опит да установим къде е мястото на безличните глаголи в залоговата система на българския език, като бъдат проследени основните типове безлични конструкции с глаголно сказуемо:

1) $pro_{ex} V$	<i>Вали, Съмва, Пригърмява</i>
2) $pro_{ex} V + O_{acc}$	<i>Мързи ме, Няма ме, Доядее ме</i>
3) $pro_{ex} V + O_{dat}$	<i>Върви ми, Втръсва ми, Прилошава ми</i>
4) $pro_{ex} V(p_{sn}) e$	<i>Ходено е, Говорено е</i>
5) $pro_{ex} V_{refl} se$	<i>Съмва се, Заоблачва се, Здрачаба се, Говори се</i>
6) $pro_{ex} V_{refl} se + O_{dat}$	<i>Гади ми се, Свиди ми се, Играе ми се, Спи ми се</i>

В настоящото наблюдение изхождаме предимно от концепциите за залога на Мелчук, Бондарко и Храковски и теорията за проторолите на Даути.

И. Мелчук представя залога като категория, чиито грамемни маркират определено изменение на базовата диатеза на дадена предикативна лексема без каквото и да било изменение на нейния пропозиционален смисъл. Под диатеза (на дадена лексема L) се разбира отношението между семантичните и синтактичните актанти на лексемата L (Мелчук 1998: 163-185).

При описанието на понятието *диатеза* Бондарко се опира на дефиницията, дадена от Холодович (Холодович 1979: 279, 284), който нарича с този термин схемите на съответствията между обозначените със специален семантичен език участници в ситуацията, изразени в изречението (такива като субект, обект, инструмент, изходна точка, крайна точка, адресат), и обозначените със специален синтактичен език участници в езиковата структура, т.е. членовете на изречението (подлог, пряко допълнение, непряко допълнение и т.н.). Видно е, че трактовката на понятието е сходна с трактовката на Мелчук. И тук, както и в теорията на Мелчук, става въпрос за отношение между синтактични актанти, от една страна, и семантични, от друга, като вторите отговарят на семантичните роли в Граматиката на ролята и референцията (вж. Ван Валин 1993).

Неговата трактовка на понятията *субект* и *обект* до голяма степен отговаря на дефинициите на проторолите *протоагенс* и *протопациенс* в терминологичния апарат на теорията на Д. Даути (вж. по-долу). Субектът е интерпретиран като *семантична* категория, обобщаваща различни репрезентации на участника в дадена ситуация, който е източник или носител на действието. Обектът се разглежда като *семантична* категория, обобщаваща различни репрезентации на участника в ситуацията, към когото е насочено действието или който така или иначе е засегнат от него.

Така Бондарко извежда следните дефиниции на понятията активност и пасивност: *активност* – представяне на действието като изхождащо от субекта, който е в позицията на подлога или някакъв друг носител на предикативен признак; *пасивност* – такова представяне на действието, при което субектът се отстранява от посочената позиция и тя се заема от обекта. Предикативният признак се приписва на своя носител или като субект, от който изхожда действието (активност), или като обект, към който то е насочено (пасивност). Авторът сам посочва, че тази дефиниция не покрива всички възможни случаи, като подчертава, че най-големи трудности предизвикват безличните изречения.

Трактовката на актива като безпризнаков член на опозицията *активни/пасивни конструкции* дава основание на Бондарко да смята, че всички конструкции, които не са пасивни, следва да бъдат разглеждани като активни. Такъв подход е свързан с тълкуването на широк кръг непреходни (възвратни и невъзвратни) глаголи като *activa tantum* (Бондарко 1991: 125-141).

Храковски също си служи с понятието *диатеза*, като го формулира по следния начин: диатезата на всяка глаголна словоформа във всяко изречение може да се определи като съответствие между съвкупността от обозначенията на елементите на смисловата структура, свойствени за лексемата на дадена глаголна словоформа, и съвкупността от обозначенията на елементите на синтактичната структура, влизащи в обкръжението на дадена глаголна словоформа.

Храковски свежда всички семантични роли на първия участник в ситуацията към една „хиперроля“, която нарича *субект* и – аналогично – всички семантични роли на втория участник в ситуацията към една „хиперроля“, наречена *обект*, като уточнява, че не съществуват никакви препятствия за преминаване от терминологичния апарат на хиперролите към терминологичния апарат на семантичните роли и обратно.

Според него всяка глаголна лексема трябва да има поне една диатеза, която се реализира в определени синтактични конструкции. Ако глаголната лексема има повече от една диатеза, то тези диатези могат да се характеризират от динамична или от статична позиция. При статичния подход всички диатези се разглеждат като логически равноправни и реализиращи се в конструкции, които не са свързани с деривационни отношения. При динамичния подход отношенията на равноправност се сменят с отношения на деривационна зависимост. От диатезите се отделя една, която е характерна за изходната конструкция. Всички останали диатези се реализират в производни конструкции, които с помощта на определени операции непосредствено или опосредствено се построяват от изходната. За изходна се приема тази конструкция, в която йерархията на семантичните роли съответства на йерархията на синтактичните актанти, т.е. в изходната конструкция на партиципанта с хиперроля *субект* съответства подлогът, а на партиципанта с хиперроля *обект* – (прякото) допълнение. Даденото съответствие на семантичните роли и синтактичните актанти по един или друг начин се променят във всяка от производните конструкции.

Към числото на пасивните Храковски отнася онези конструкции, в които за разлика от изходните (активни) конструкции партиципантът с хиперроля *субект* не заема позицията на подлога, като смята, че това единствено свойство е необходимо и достатъчно, за да бъде отнесена дадена конструкция към класа на пасивните. (Храковски 1991: 141-148)

При описанието и генерализирането на семантичните отношения в изречението Бондарко и Храковски използват термините *обект* и *субект*, които са логически понятия. За разлика от тях Д. Даути предлага много по-стройна система за представяне на семантичните актанти в изречението, като изгражда универсален алгоритъм за тяхното дефиниране и установява единен критерий за определяне на семантичните роли на аргументите на предиката. Тук ще направим опит да допълним описанието на залоговите отношения при безличните предикати и с механизмите на теорията на Даути. Предимството на неговата концепция се състои в това, че тя не противоречи на останалите теории, разглеждащи семантичните роли, а ги обобщава в един „по-опростен“ модел и е съвместима с повечето от тях. Даути приема съществуването на две универсални семантични роли – *протоагенс* и *протопациенс*, които до голяма степен са паралелни с гореспоменатите *обект* и *субект*, но са мотивирани доста по-ясно. Той дефинира набор от семантични признаци, необходими за селектирането на аргументите на предиката.

Признаците на *протоагенса* са следните:

- а) волево участие в събитието или състоянието;
- б) усещане (и/или възприятие);
- в) причиняване на събитие или промяна на състоянието на друг участник;

- г) движение (спрямо позицията на друг участник)
- д) (независимо съществуване от събитието, обозначено от предиката).

Признаците на *протоагенс* са следните:

- а) претърпява промяна на състоянието;
- б) вътрешна тема;
- в) каузално засегнат от друг участник;
- г) статичен спрямо на движението на друг участник;
- д) (не съществува независимо от събитието или не съществува изобщо).

(Даути 1991: 572)

В този смисъл при работата със залоговите отношения ще работим с понятията *протоагенс* и *протопациенс* вместо с предложените от Бондарко и Храковски *обект* и *субект*.

В зависимост от трансформациите на базовите диатези ще приемем, че съществуват два типа залогови отношения – *актив* и *пасив*. Ако синтактичният актант със семантична роля протоагенс от изходната структура се трансформира в позицията на допълнение, залогът е страдателен (пасив). В останалите случаи ще смятаме, че конструкциите са активни, т.е. когато производната диатеза е получена вследствие на отстраняване на актант, но без преместване, няма основание за причисляването ѝ към пасива. Същото важи и за случаите, в които протоагенсът заема позиция, различна от подложната, при положение че това не се дължи на трансформация (т.е. той когато е кодиран в обектна позиция в базовата диатеза).

1. Залогова характеристика на безличните конструкции *pro. V*

Конструкциите от първия тип, които са постоянно безлични, следва да бъдат отнесени към активните, защото при тях няма трансформация на базовата диатеза:

Ех, че отзарана, когато съмваше, съм излязла, виж... далеко е, в планината е.

Едва зазоряваше, когато пристигна.

В този случай не може да се говори за каквито и да е протороли, тъй като тези предикати нямат никакви аргументи.

Постоянно третоличните глаголи от първия тип имат един аргумент, чиято семантична роля е протоагенс (подточка *в* от признаците на протоагенс – причиняване на събитие или промяна на състоянието на друг участник):

Леко ръми, сякаш някой плаче над хляб.

В началто на септември застудява, но за седмица се оправя.

В този случай при безличната употреба има отстраняване на синтактичния актант от базовата диатеза. Според концепцията, която приехме, тези конструкции също трябва да бъдат отнесени към активните, защото липсват признаците, характеризиращи пасива. Макар и да е отстранен първият синтактичен актант, той не се трансформира в обектната позиция на изречението и следователно не удовлетворява условията за пасивност.

2. Залогова характеристика на безличните конструкции *pro. V + Oacc*

Постоянно безличните конструкции от втория тип имат единствен аргумент, чиято семантична роля е протоагенс (подточка *б* от признаците на протоагенс)

– усещане и/или възприятие):

Ако не ме мързеше толкова много, бих се разсмял „от стомах“.

Досмеша го, когато взе лист.

Те също се причисляват към актива, въпреки че протоагенсът е в обектна позиция, тъй като при тях няма трансформация, т.е. тези структури са базови диатези.

Глаголите със задължителна винителна клитика, чиято безлична употреба е следствие от трансформация, също отнасяме към актива:

Боляло ме е , когато са ме лъгали , когато са ме крали.

Тук наистина ще те заболи!

В базовата диатеза предикатът е с два аргумента – протопациенс в подложната позиция и протоагенс в обектна позиция. В производната диатеза е отстранен първият синтактичен актант (подлогът-протопациенс), което не е достатъчно за отнасянето на конструкцията към пасивните.

За подобни структури Бондарко използва термините *демиактивни* или *демипасивни*. При тях отсъстват признаците на пасива (няма участник в ситуацията, който да бъде обект на действието и да е в позицията на подлога), но, от друга страна, няма и субект в тази позиция. Бондарко ги разглежда като подразделение на актива, а не като отделен тип между актива и пасива, като мотивира своето становище с приетия от него подход – да се противопоставят активните/пасивните конструкции като (съответно) немаркирани/маркирани („безпризнакови“/„признакови“). Липсата на признаците за пасивност отнася конструкцията в рамките на непасивността (ако опозицията актив/пасив се тълкува не като привативна, а като еквиполентна, тези изречения би следвало да бъдат отнесени към сферата на неутрализацията на залоговото противопоставяне – вж. Бондарко 1991: 138-139).

3. Залогова характеристика на безличните конструкции *pro. ex V + O_{dat}*

Постоянно безличните глаголи с дателна местоименна клитика имат един аргумент, чиято роля е протоагенс (подточка б от признаците на протоагенса – усещане и/или възприятие):

На нея ѝ дожаля за него и му предложи да остане в София.

Како Доне, ела, че на дядо Юрдана му прилоша.

Както вече беше посочено, независимо от факта, че протоагенсът заема не субектната, а обектната позиция в изречението, липсата на преместване на аргумент (диатезата е базова) определя конструкцията като активна.

Постоянно третоличните глаголи с дателно местоимение в безличната си употреба също имат аргумент с протороля протоагенс в обектна позиция:

Изведнаж му хрумна на ума за пашовата булка: студен пот го обля.

Ако не ви отърва, напуснете!

Те не са изходни диатези – получени са от базовата вследствие на отстраняването на синтактичния актант от подложната позиция. В този случай, подобно на структурите с винителна клитика, липсват признаците на пасива и конструкцията трябва да бъде отнесена към т. нар. *демиактивни*.

4. Залогова характеристика на безличните конструкции *pro. V(p_{in}) e*

Доста спорно е положението при безличните конструкции, получени от формите на страдателното причастие в ед.ч. ср. р. и спомагателен глагол в 3 л. ед.ч. Те се образуват както от преходни, така и от непреходни глаголи.

Преходни:

За предизборен щаб на СДС още не било говорено.

Непреходни:

Много е спорено по ролята и значението на художествената литература.

На пръв поглед наличието на страдателно причастие предполага, че са в страдателен залог по аналогия с примери като *сеното е косено*. В безличната си употреба обаче тези конструкции не притежават признаците, които са характерни за пасива (протоагенът не заема обектната позиция в производната диатеза). Според Б. Блажев конструкциите с експлицитно изразен подлог (или когато подлогът се подразбира от контекста – *косено е от опитен косач*) и конструкции, в които реалният вършител не е изразен, имат коренно различна структура, въпреки формалната си прилика (Блажев 1959: 9-21). С. Стоянов също подчертава, че тези безлични форми нямат страдателно значение, защото „изразяват само извършено действие, което не се мисли в отношение към глаголен субект“ (Стоянов 1962: 37-50). В ГСБКЕ, т. 2 е посочено, че „те притежават една особеност, отличаваща ги съществено от страдателните глаголни форми, при които глаголното лице съвпада с вършителя на действието, и влиза в известен смисъл в разрез с характеристиката на страдателния залог. Поради това, че при тях действието се предава като извършвано изобщо, при отстранена идея за вършител и получател, те могат да бъдат образувани свободно както от преходни, така и от непреходни глаголи. Това обстоятелство говори, че в рамките на страдателния залог представят периферно, изолирано явление“ (ГСБКЕ 1998: 59). Бондарко също споделя мнението, че тези конструкции трябва да бъдат отнесени към пасива, макар да не са налице всички признаци, които го характеризират (липсва подлог или какъвто и да било носител на предикативен признак и няма основание да се говори за отправяне на действието към обект, повдигнат в подложна позиция). Той обосновава своето мнение с факта, че действието се извършва от „нещо/някого отстрани“, което или се подразбира като нещо неопределено, или специално се обозначава с непряко допълнение (вж. Бондарко 1991: 139-140).

Според концепцията, която следваме в настоящото изложение, следва да приемем, че в този случай диатезата е производна, получена посредством отстраняването на синтактичния актант със семантична роля протоагенс при непреходните глаголи и отстраняване и на двата синтактични актанта при преходните. Ако допуснем, че трансформациите са само тези, трябва да отнесем този тип безлични конструкции в полето на активните. Очевидно е обаче, че страдателното причастие не е типично за деятелния залог. Обяснението, че страдателнопричастната форма при безлична употреба преминава в предикатив, което предлага Блажев, също не е приемливо. Това би ги приравнило със структурите с адвербиално сказуемо и би ги изключило напълно от сферата на залоговите отношения, а случаят определено не е такъв (срв. *тук е топло* /*от

някого/ и тук е ходено /от някого/, по темата е говорено /от някого/) – разликата е в наличието на имплицитен вършител (протоагенс). Става въпрос за по-сложна трансформация, при която има първо преместване на първия синтактичен актант в обектна позиция, а след това идва и евентуалното му отстраняване от повърхнинната синтактична структура. Това дава основания разглежданата диатеза да бъде причислена към пасива. Важно е да се уточни, че макар и, както многократно е отбелязвано в лингвистичната литература, тези конструкции да се образуват и от преходни, и непреходни глаголи, те винаги са трансформации от изходни диатези, в чиято аргументна структура няма кодиран пряк обект. В противен случай прякото допълнение би заело подложната позиция в производната диатеза и тя не би била безлична, срв. *говорихме по темата > говорено е по темата* и *забраших нещо > нещо е забранено* – при употребата на *забранено е* (без експлицитно изразен подлог) става въпрос за елипса, а при *забранено е + да-конструкция* подложната позиция е запълнена от подчинено изречение.

5. Залогова характеристика на безличните конструкции *pro. V_{сеп} се*

Постоянно безличните глаголи от седмия тип не се различават от съответните глаголи от първия тип (вече беше споменато, че *се* е абсолютно формален елемент):

Понеже се беше мръкнало вече, оставих само наблюдателен пост около тях.

Съмва се над смълчания град.

Разбира се, те ще бъдат отнесени към активния залог.

Постоянно третоличните конструкции от този тип имат аргумент в подложната позиция, който свободно може да се изпуска (тъй като е кодиран имплицитно в значението на глагола – *заоблачава се /небето/, зазорява се /денят/*), и тогава те функционират като безлични:

В неделя ще се заоблачи и на места в Западна България е възможно да превали.

Навън вече се зазоряваше.

Тъй като трансформацията е свързана само с отстраняване на протоагенса от изходната диатеза, тези конструкции са активни.

Част от безличните структури от седмия тип са получени от преходни и непреходни глаголи с пълна парадигма на категорията лице.

Преходни:

Не може след един равен мач да се говори за криза.

Непреходни:

В случая се спори по обхвата на екопрограмата.

Те, също като страдателнопричастните форми, се образуват само от глаголи, които в аргументната си структура (в изходната диатеза) нямат кодиран пряк обект. Различават се от тях по това, че във формите със страдателно причастие се посочва резултатът от действието, докато във формите със *се* се представя самото действие. Трансформациите, които се извършват в аргументната структура на предиката обаче са същите, затова ги отнасяме в рамките на пасива.

6. Залогова характеристика на безличните конструкции *pro.* *V_{ref}* *se* + *O_{dat}*

Подобно е положението и в т. нар. желателни конструкции с безлично рефлексивно глаголно сказуемо и дателна клитика, които кореспондират с глаголи с пълна парадигма на категорията лице:

Непреходни:

Има мускулни спазми, тресат го неврози, заеква, непрекъснато му се спи.

Преходни:

Не ми се пише вече.

Условието тук също е в аргументната структура на глагола в изходната диатеза да няма пряко допълнение, защото в такъв случай производната конструкция няма да е безлична. Отнасяме ги към пасива, защото трансформацията е съпроводена с преместване на синтактичния актант (протоагенс) от подложната в обектна позиция.

Постоянно третоличните глаголи от този тип са получени чрез отстраняването на актанта от подложната позиция:

А на теб като ти се припие, да не би да си купуваш кръчма!

Инак ми се свида за тая прекрасна вечер.

При тях няма преместване на аргументи, затова не могат да бъдат разглеждани като пасиви и ще бъдат включени в числото на т. нар. „демиактивни“ конструкции.

Последният тип безлични конструкции с рефлексивен глагол и дателно местоимение не са трансформации, а постоянно безлични:

Истината беше, че ми се гадеше от тях и сладникавата им смрад.

Сърцето ми се сви, доплака ми се.

Те се отнасят към актива.

Резултатите от направения преглед на залоговите отношения, които изразяват безличните глаголни сказуеми в съвременния български език, са обобщени в таблицата на с. 60.

Както се вижда, безличните конструкции са разпределени в два типа залогови отношения – актив и пасив, като активните от своя страна са разделени в два подтипа:

• Активни конструкции:

а. Същински активни са конструкциите, които не са получени вследствие на трансформации (т.е. те са изходни диатези), или при които трансформациите са свързани само с отстраняване на актант от синтактичната структура.

б. Ако в тези конструкции протоагенсът се запазва в обектната позиция на изречението, те се определят като *демиактивни*.

• Пасивни са тези конструкции, чиято диатеза е следствие от преместването на синтактичен актант (и евентуалното му отстраняване).

ЛИТЕРАТУРА

Блажев 1959: *Блажев, Б.* По въпроса за залога в българската глаголна система. – Български език и литература, № 5, 9-21.

АРГУМЕНТНА СТРУКТУРА	ТИП НА ГЛАГОЛИТЕ	АКТИВ		ПАСИВ
		същински активи	„демиактиви“	
pro_{ex} V	постоянно безлични	<i>съмва</i>		
	постоянно третолични	<i>вали</i>		
pro_{ex} V + O_{Acc}	постоянно безлични	<i>мързи ме</i>		
	постоянно третолични		<i>боли ме (тук)</i>	
pro_{ex} V + O_{Dat}	постоянно безлични	<i>дожелява ми</i>		
	постоянно третолични		<i>върви ми (в живота)</i>	
pro_{ex} V(p_{sn}) e	с пълна парадигма			<i>по тревата е ходено</i>
pro_{ex} V_{refl} ce	постоянно безлични	<i>съмва се</i>		
	постоянно третолични	<i>заоблачава се</i>		
	с пълна парадигма			<i>говори се (за нещо)</i>
pro_{ex} V_{refl} ce + O_{Dat}	постоянно безлични	<i>гади ми се</i>		
	постоянно третолични		<i>дояжда ми се</i>	
	с пълна парадигма			<i>сти ми се</i>

Бондарко 1991: *Бондарко, А. В.* К определению понятия „залоговость“. – В: Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость, „Наука“, Санкт-Петербург, 125-141.

Ван Валин 1993: *Van Valin, R. D. Jr.* A Synopsis of Role and Reference Grammar. – In: *Advances in Role and Reference Grammar*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 1-164.

ГСБКЕ 1998: *Граматика на СБКЕ*. т. 2, Морфология, част 2. „Абагар“, София.

Даути 1991: *Dowty, D. R.* Thematic proto-roles and argument selection. – In: *Language*, Vol. 67, 254-619.

Стоянов 1962: *Стоянов, С.* Залогът на българския глагол. – *Език и литература*, № 4, 37-50.

Холодович 1979: *Холодович, А. А.* Проблемы грамматической теории. Москва.

Храковски 1991: *Храковский, В. С.* Пассивные конструкции. – В: Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость, „Наука“, Санкт-Петербург, 141-181